

SAMENVATTING

Inleiding en probleemstelling

De aandacht voor het slachtoffer van een misdrijf is in de afgelopen decennia sterk gegroeid. Waar slachtoffers 30 jaar geleden nog konden worden geïnclassificeerd als de vergeten figuren van het strafrechtelijk systeem, is hun participatieve rol in het strafproces de afgelopen jaren aanzienlijk versterkt.

Het spreekrecht voor slachtoffers, dat in 2005 in Nederland is ingevoerd, is van deze versterking in slachtofferrechten een goed voorbeeld. Het spreekrecht geeft slachtoffers en nabestaanden van ernstige delicten het recht op de openbare terechtzitting te spreken over de gevolgen die het delict bij hen teweeg heeft gebracht. Kort voor de invoering van deze wet is de schriftelijke slachtofferverklaring (SSV) landelijk geïmplementeerd. De SSV geeft slachtoffers de mogelijkheid een schriftelijke verklaring op te stellen over de gevolgen van het delict en deze toe te voegen aan het strafdossier. De SSV is daarmee de schriftelijke pendant van het spreekrecht. De bij de Wet Spreekrecht behorende Memorie van Toelichting noemt verschillende doelen van het spreekrecht. Zo zou het spreekrecht bijdragen aan de informatievoorziening aan de rechter en zou van het spreekrecht een (speciaal en algemeen) preventieve werking uitgaan. Dit onderzoek richt zich echter op een vierde doelstelling van het spreekrecht; de bijdrage van het spreekrecht aan het (begin van) herstel van emotionele schade bij het slachtoffer.

De centrale probleemstelling van het onderzoek luidt:

In hoeverre pakt de Wet invoering Spreekrecht voor slachtoffers en nabestaanden uit zoals zij primair voor de gerechtigden is bedoeld, namelijk als een bijdrage aan het (begin van) herstel van emotionele schade door middel van erkenning?

Afgeleide onderzoeksvragen zijn:

1. Hoe vaak wordt er naar schatting jaarlijks effectief gebruik gemaakt van respectievelijk het spreekrecht cf. artikel 302 WvS en het spreken anderszins (bijv. in de vorm van het geven van een toelichting op de SSV)?
2. Welke motieven hebben slachtoffers en nabestaanden om wel of niet van bovengenoemde modaliteiten gebruik te maken?
3. Waar hangen deze motieven mee samen? Speelt het delict hierin een rol?
4. Worden drempels ervaren om gebruik te maken van de gewenste modaliteit? Zo ja, welke? Leidt dat tot gebruik van een andere modaliteit?
5. Hoe kijkt men terug op de ervaring van het spreken dan wel de SSV; hoe duidt men de betekenis ervan voor zichzelf?
6. In hoeverre is het werkelijk spreken ter terechtzitting al dan niet een goede ervaring en waar komt dat door? (bijv. waren de verwachtingen niet realistisch, hebben gebeurtenissen geleid tot secundaire victimisatie, zo ja welke?)
7. In hoeverre voldoet in de ogen van de gerechtigden de kring van gerechtigden?
8. In hoeverre volstaat het voor slachtoffers dat zij alleen mogen spreken over de gevolgen van het ten laste gelegde delict?
9. In hoeverre is de eindbalans positief of negatief te noemen voor het slachtoffer? Wegen de beperkingen of nadelen op tegen de ervaren opbrengsten?

Methoden van onderzoek

Respondenten zijn benaderd via de 19 Slachtofferinformatiepunten van het Openbaar Ministerie. In een periode van 12 maanden, van 1 februari 2009 tot en met 31 januari 2010, hebben in totaal 165 "spreekrechtgerechtigde" slachtoffers deelgenomen aan het onderzoek. Dit is 52% van de totale, netto steekproef. Omdat de steekproef trekking gestratificeerd (en verspreid over alle arrondissementsparketten) heeft plaatsgevonden over een periode van een jaar, kan met voldoende aannemelijkheid worden gesteld dat de respondenten in dit onderzoek een goede afspiegeling vormen van de groep gerechtigden. Van de 165 deelnemers zijn gedurende het onderzoekstraject 18 slachtoffers "uitgevallen". Hiervan zijn zes slachtoffers zelfstandig gestopt met het onderzoek. De overige twaalf slachtoffers zijn uitgesloten door het onderzoeksteam, omdat zij na veelvuldige pogingen onbereikbaar bleken.

De totale onderzoeksgroep bestaat uit drie deelgroepen: sprekers (slachtoffers die gebruik hebben gemaakt van het spreekrecht, al dan niet in combinatie met de SSV), SSV-ers (slachtoffers die enkel gebruik hebben gemaakt van de schriftelijke slachtofferverklaring) en niet-deelnemers (slachtoffers die van beide gebruik konden maken, maar van deelname hebben afgezien).

Het onderzoek bestaat uit drie, elkaar complementerende, onderzoeksmethoden.

1. Kwantitatieve, longitudinale survey;
2. Semigestructureerde interviews;
3. Observaties ter terechtzitting.

Ad. 1 kwantitatieve, longitudinale survey:

De opzet van de kwantitatieve survey betreft een quasi-experimenteel, pre-test/post-test design. Met een dergelijk design wordt zowel een vergelijking van de situatie van slachtoffers vóór en na de terechtzitting mogelijk gemaakt, alsook een vergelijking tussen de drie onderzoeksgroepen (sprekers, SSV-ers en niet-deelnemers).

Bij de respondenten is circa twee weken voor en twee weken na de terechtzitting een voorgestructureerde vragenlijst afgenomen. De voormeting beoogt twee samenhangende doelen. Het dient als vergelijkingsmateriaal voor de nameting, maar levert ook informatie op over de factoren die samenhangen met de keuze om deel te nemen aan het spreekrecht en/of de schriftelijke slachtofferverklaring. De vragenlijst in de voormeting bestond uit de volgende constructen: achtergrondkenmerken van de respondent, delictkenmerken, motieven en verwachtingen betreffende de voorgenomen deelname aan het spreekrecht/de SSV en psychologische factoren (posttraumatische stress, woede, angst, wraakzucht, negatieve affectiviteit, sociale inhibitie, vertrouwen in het strafrechtelijk systeem, controle over het herstelproces, posttraumatische groei).

In de nameting zijn dezelfde psychologische constructen gebruikt als in de voormeting. Door vooraf en achteraf dezelfde constructen te meten, en deze te vergelijken met de gegevens uit de controlegroep (de niet-deelnemers), is inzicht verkregen in de effecten van het spreekrecht en de SSV. Daarnaast is respondenten in de nameting gevraagd hun eigen oordeel te geven over het gebruik van het spreekrecht en de SSV.

Ad. 2 Semigestructureerde interviews:

Vier weken na de terechtzitting zijn semigestructureerde interviews afgenomen. Doel hiervan was om zowel informatie van kwalitatieve aard in te winnen, alsook om de resultaten van de vragenlijsten te verifiëren. Informatie van kwalitatieve aard had betrekking op de volgende constructen: verwachtingen en motieven betreffende deelname aan/afzien van het

spreekrecht/de SSV, de beoordeling van de modaliteit en de praktische uitvoering en het algemene oordeel betreffende al dan niet deelname.

Afhankelijk van de voorkeur van de respondent zijn de interviews face-to-face of telefonisch afgenomen.

Ad. 3 Observaties ter terechtzitting:

Observaties zijn verricht bij respondenten die in de eerste vragenlijst aangaven te willen gaan spreken ter terechtzitting. In de eerste plaats is tijdens de observaties aandacht besteed aan objectieve zaken. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de duur en het onderwerp van spreken, alsook aan het objectieve gegeven of het slachtoffer naar aanleiding van zijn spreekrecht is opgeroepen als getuige.

Ten tweede is aandacht besteed aan meer subjectieve zaken. Wekte de rechter de indruk goed te luisteren naar het verhaal van het slachtoffer? Hoe was de houding van de verdachte te typeren? Hoe was de emotionele toestand van het slachtoffer te omschrijven?

De rechtbanken waar de observaties plaatsvonden zijn verspreid over het hele land. De zittingen zijn verdeeld over meervoudige-kamerzittingen en politierechterzittingen.

Resultaten

We behandelen de belangrijkste resultaten van het onderzoek aan de hand van de centrale onderzoeksvragen. Vanwege de overlap in de beantwoording zijn de vragen over de motieven om deel te nemen en de drempels tegen deelname samengenomen. Dat geldt ook voor de kring van gerechtigden en het onderwerp van spreken, evenals voor de vragen over de ervaringen van de respondenten en de eindbalans.

Gebruik spreekrecht

Dit onderzoek laat zien dat het spreekrecht (nog) niet in groten getale wordt gebruikt. Met behulp van twee schattingsmethoden is uitgewerkt dat het aantal sprekers op jaarbasis in orde van grootte van 230 à 260 is. Het aantal opgestelde SSV's is hiervan een veelvoud. De meeste slachtoffers die gebruik kunnen maken van het spreekrecht zien er bewust van af.

Toch voldoet het spreekrecht wel degelijk aan een behoefte, zoals uit beantwoording van onderstaande onderzoeksvragen zal blijken.

Kenmerken en motieven

Verschillende kenmerken van de respondenten zijn in verband gebracht met het voornemen om al dan niet van het spreekrecht en de SSV gebruik te maken. Het gaat dan om de achtergrondkenmerken van de respondent, kenmerken van het delict en psychologische factoren.

Allereerst de achtergrondkenmerken van de respondent. Twee kenmerken bleken significant samen te hangen met het voornemen deel te nemen aan het spreekrecht en de SSV, namelijk: het geslacht van de respondent en het al dan niet hebben van een betaalde baan. Vrouwen hebben significant vaker het voornemen gebruik te maken van het spreekrecht, terwijl mannen vaker het voornemen hebben geheel van deelname af te zien. Het hebben van een betaalde baan bleek daarnaast minder vaak voor te komen bij degenen die gebruik maakten van het recht om te spreken. Andere achtergrondkenmerken (o.a. opleidingsniveau, etniciteit) bleken niet significant samen te hangen met de intentie tot deelname.

Ten tweede de delictkenmerken. De ernst van het delict en het tijdstip van plaatsvinden van het delict hangen samen met deelname aan het spreekrecht en de SSV. Bij de (voorgenomen) sprekers was het delict gemiddeld anderhalf jaar geleden gebeurd, bij de respondenten met het voornemen gebruik te maken van de SSV één jaar en bij de niet-deelnemers een half jaar.

Verder hadden slachtoffers van bedreiging significant vaker het voornemen van deelname af te zien, terwijl nabestaanden vaker gebruik maakten van het spreekrecht.

Bij de psychologische factoren zijn grote (significante) verschillen waarneembaar. Niet-deelnemers rapporteerden, zowel op de voor- als op de nameting, minder posttraumatische stress, minder angst- en woedegevoelens, een sterker gevoel van controle over het herstelproces, minder wraakgevoelens, een lager niveau van negatieve affectiviteit en minder posttraumatische groei dan degenen die deelnamen aan de SSV of het spreekrecht. De scores op de vragenlijsten over angst en posttraumatische stress betekenen dat een posttraumatische stressstoornis of ernstige angstklachten bij veel van de SSV-ers en sprekers zullen voorkomen, terwijl dit bij de niet-deelnemers in (veel) mindere mate het geval zal zijn. Wanneer we de factoren in samenhang bezien, dan blijken geslacht, de tijd sinds plaatsvinden van het delict en posttraumatische stress significante voorspellers te zijn van het voornemen deel te nemen aan het spreekrecht en de SSV. Bij de keuze tussen spreekrecht en SSV komt daar het hebben van een betaalde baan bij.

Naast bovenstaande kenmerken blijkt ook de visie op het spreekrecht van belang voor deelname. Het spreekrecht en de SSV lijken erg op elkaar, in de ogen van de spreekgerechtigden. Volgens de respondenten zelf is de keuze vooral een kwestie van smaak. Slachtoffers die bang zijn de emoties in de rechtszaal niet de baas te kunnen, stellen een SSV op. Slachtoffers die er een groter gewicht aan geven om zelf hun 'zegje te kunnen doen' maken gebruik van het spreekrecht. Uit hoofdstuk 3 blijkt dat degenen die het spreekrecht een probaat middel vinden voor expressie de intentie hebben deel te nemen aan het spreekrecht. Degenen die denken dat een verklaring een goed middel is voor expressie, maar bang zijn dat het spreken een vertekend beeld zal geven, wat de procesgang negatief zal beïnvloeden, stellen een SSV op.

Uit de directe bevraging van slachtoffers in de interviews blijkt communicatie, met de dader en met de rechterlijke autoriteiten, de belangrijkste reden te zijn om deel te nemen. Hiermee zijn de resultaten een onderstreping van het zelfstandige belang van "victim voice". Ook de invloed op de uitkomst blijkt een rol te spelen. Slachtoffers willen door de rechters gehoord worden, ook om de strafmaat te beïnvloeden. Deze vinden zij, zo blijkt uit hoofdstuk 4, dan ook vaak te licht en eigenlijk nooit te zwaar. Een kleiner gedeelte zegt deel te nemen om het delict te verwerken. Waar in de literatuur expressie/communicatie en verwerking nogal eens over één kam worden geschoren, zijn zij in de ogen van de respondenten onderscheiden functies, waarbij de eerste functie doorgaans de belangrijkste is.

Degenen die niet deelnemen aan het spreekrecht of de SSV zeggen vooral dat het delict niet ernstig genoeg is en dat het spreekrecht niets of niet veel toevoegt aan het proces verbaal. Deze redenen lijken voor een deel met elkaar samen te hangen. Het kan zijn dat voor slachtoffers, voor wie de gevolgen van het delict niet al te ernstig zijn, de expressieve functie niet belangrijk is. Het communiceren over de gevolgen, met de autoriteiten en de dader, wordt pas van belang wanneer deze gevolgen voor het slachtoffer voldoende ernstig zijn.

Grenzen van het spreekrecht

Het spreekrecht is in zijn huidige vorm redelijk strikt afgebakend. Het slachtoffer dient ter terechtzitting enkel over de gevolgen van het delict te spreken en heeft te maken met een vooraf gestelde tijdslimiet. Daarnaast is de kring van gerechtigden, in het geval dat het slachtoffer zelf is overleden, bij de wet beperkt tot één nabestaande.

De gestelde tijdslimiet van 10 minuten is voor slachtoffers zelden een probleem. Datzelfde geldt niet voor de kring van gerechtigden en het onderwerp waarover gesproken mag worden. Een gedeelte van de slachtoffers gaf tijdens de interviews aan dat de tevredenheid met het spreekrecht hoger was geweest wanneer zij zich ook hadden mogen uiten over de strafmaat, de feiten van het misdrijf, of de uitkomst van de zaak hadden kunnen beïnvloeden. Opmerkelijk hierbij, is dat uit de observaties is gebleken dat bijna alle sprekers wel degelijk deze onderwerpen aansnijden in hun verklaringen, maar zich hiervan achteraf niet bewust blijken te zijn.

De kring van gerechtigden was een tweede probleem. In onze steekproef zat slechts een klein aantal nabestaanden dat van het spreekrecht gebruik maakte. Echter, in alle gevallen was de kring van gerechtigden voor hen een probleem. Zij hadden allemaal het gevoel voor anderen te hebben moeten spreken.

Secundaire victimisatie

Voor implementatie van de Wet Spreekrecht is vaak de angst voor secundaire victimisatie geuit, wanneer sprekers bijvoorbeeld zouden worden opgeroepen als getuige. Ook is de zorg geuit dat het spreekrecht therapeutisch gevaarlijk kan zijn.

Uit dit onderzoek blijkt nauwelijks reden voor deze zorgen. Sprekers worden zelden of nooit opgeroepen als getuige en ook de effectmetingen en tevredenheidsscores leveren geen bewijs op voor deze gedachtegang. Slachtoffers zijn over het algemeen (erg) tevreden over het spreekrecht en er zijn ook geen negatieve effecten gevonden die op hertraumatisering wijzen. Er is slechts één duidelijk geval geobserveerd van wat men secundaire victimisatie zou kunnen noemen. Hierbij was sprake van een gebrekkige uitvoering van het spreekrecht: vijf slachtoffers zijn, ondanks hun intentie gebruik te maken van het spreekrecht, niet aan het woord gelaten door de rechter. Echter, opvallend is dat het merendeel van deze slachtoffers in de interviews aangaf dit geen enkel probleem te hebben gevonden. Sterker nog, sommige slachtoffers gaven zelfs aan blij te zijn dat hen op deze manier een “hoop stress bespaard is gebleven”.

Ervaringen en duiding betekenis

Volgens de respondenten zelf is deelname aan het spreekrecht en de SSV een succes. Ze zijn tevreden over hun deelname, de rapportcijfers zijn ruim voldoende en men zou het doorgaans ook aan andere slachtoffers aanraden. Deelname levert erkenning op en het gevoel serieus te zijn genomen. Het opstellen van de SSV of deelnemen aan het spreekrecht hebben een klein positief effect op de gepercipieerde controle over het herstelproces en de ervaring van procedurele rechtvaardigheid. Ook is de communicatie van de gevolgen van het misdrijf aan de autoriteiten belangrijk. Opvallend is verder dat de respondenten vinden dat deelname aan het spreekrecht en de SSV bijdraagt aan hun emotionele verwerking, maar niet aan verminderde angst of boosheid ten opzichte van de dader.

Conclusie en discussie

Hoofddoel van het onderzoek is te bekijken in hoeverre het spreekrecht een (begin van) herstel van emotionele schade voor deelnemende slachtoffers bewerkstelligt. Beantwoording van deze vraag is gecompliceerd.

De afname van de meest wezenlijke indicatoren van emotionele schade (posttraumatische stress, angst- en woedeklachten) bij de sprekers en SSV-ers wijkt niet af van de groep die niet deelnam. Op deze wijze bezien zou het antwoord dan ook eenvoudigweg 'nee' moeten luiden.

Toch is dat niet de enige manier waarop deze resultaten zijn te interpreteren. Het duiden van factoren die mogelijk (een deel van) het emotioneel herstel verklaren ligt complexer. Het verschil in scores tussen de sprekers/SSV-ers enerzijds en niet-deelnemers anderzijds op symptomen van PTSS, woede- en angstklachten was al in de voormeting zodanig, dat het waarschijnlijk om beperkt vergelijkbare groepen gaat. Voor de groep niet-deelnemers geldt dat het slachtofferschap gemiddeld zes maanden geleden plaatsvond, waarbij ze bij de voormeting al nagenoeg klachtenvrij waren. Dit past bij een normaal verwerkingsproces waarbij slachtoffers van ernstige delicten aanvankelijk aanzienlijke symptomen van posttraumatische stress vertonen, die echter binnen een aantal maanden sterk afnemen. De SSV-ers en sprekers vertonen daarentegen symptomen van chronische posttraumatische stress. Het delict is al langer geleden en het klachtenniveau bij de voormeting was hoog. Indien men inderdaad last heeft van een chronische posttraumatische stressstoornis, is het niet aannemelijk dat dit klachtenniveau zonder ingrijpen verder zal afnemen. De verdere afname van de klachten van de niet-deelnemers was aldus te verwachten, terwijl de afname van de klachten van de sprekers en de SSV-ers *mogelijk* toch toe te schrijven is aan de deelname aan het spreken dan wel schriftelijk verklaren. Uiteraard valt niet met zekerheid te zeggen dat deelname aan het spreekrecht of de SSV daadwerkelijk heeft geleid tot een afname van klachten. Zo kan deze afname bijvoorbeeld ook het gevolg zijn van het plaatsvinden en/of bijwonen van de terechtzitting *an sich*. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of dit inderdaad het geval is.

Verder zijn er ook andere indicaties van de bijdrage van SSV en spreekrecht aan het herstel van emotionele schade. De deelnemers zelf vonden dat de SSV of het spreekrecht bijdroeg aan hun verwerking. Gezien het uitblijven van een verband tussen dit oordeel en de daadwerkelijke afname van angst- en woedeklachten moet de waarde hiervan worden gerelativeerd. Toch is het eigen oordeel wel degelijk interessant. De respondenten waren namelijk ook van mening dat hun angst en woede niet was afgenomen door hun deelname. Het kan zijn dat zij verwerking in andere termen bezien. Dit komt overeen met de bevinding dat de SSV en het spreekrecht bijdragen aan de controle over het herstelproces en de ervaring van procedurele rechtvaardigheid van de deelnemers. De bijdrage aan vermindering van angst of woede zou dan indirect verlopen.

Tot slot moet hier worden opgemerkt dat de angst voor secundaire victimisatie ongegrond blijkt. Er zijn in dit onderzoek geen negatieve effecten gevonden die op hertraumatisering kunnen wijzen.

Drs. K. Lens

Dr. A. Pemberton

Prof. dr. M. Groenhuijsen

INTERVICT, juni 2010